

IDENTITÁS ÉS IDENTITÁSPOLITIKA PATAKI FERENC MUNKÁSSÁGÁBAN

ERŐS FERENC

PTE BTK Pszichológiai Intézet
E-mail: erosferenc@gmail.com

Pataki Ferenc szociálpszichológus (1928–2015) életművében kiemelkedő szerepe volt az identitás fogalmát elemző munkáinak. A tanulmány Pataki identitáselméletének élettörténeti, szaktudományos, filozófiai és ideológiai gyökereit vizsgálja, és áttekinti annak alakulását korai írásaitól a közelmúltban megjelent műveiig. A szerző Pataki identitással kapcsolatos munkásságának három aspektusát emeli ki: 1. Közösségi aspektus – a csoportok, közösségek, mozgalmak szerepe az identitás fejlődésében; 2. Élettörténeti aspektus – az identitás narratív szerkezetének jelentősége; 3. Identitáspolitikai aspektus – a kollektív emlékezet feletti uralom megszerzésért folytatott versengés.

Kulcsszavak: *Pataki Ferenc, identitás, közösség, élettörténet, identitáspolitikai, kollektív emlékezet*

Pataki Ferenc tudományos munkásságában az 1970-es évektől élete végéig központi helyet foglaltak el az identitás problémájával foglalkozó írásai. 1982-ben jelent meg *Az én és a társadalmi azonosságtudat* címmel az akadémiai doktori értekezése alapjául szolgáló monográfiája (Pataki, 1982), amelyben kijelölte azokat az irányokat és kereteket, amelyek szakmai tájékozódását és szemléletmódját a továbbiakban is döntően meghatározták. Csaknem húsz évvel később, 2001-ben látott napvilágot *Élettörténet és identitás* című tanulmánykötete, amelyben a társadalmi azonosságtudattal kapcsolatos régebbi és újabb írásait gyűjtötte egybe. (Pataki, 2001a) *Varázsát veszített jövő* című 2011-es kötete (Pataki, 2011a) már az új évezredben született tanulmányait és esszéit tartalmazza – ugyancsak az identitás témáját állítva fókuszba. Pataki identitás-tanulmányai – a viharosan változó tudománypolitikai és ideológiai környezet ellenére – több évtizeden át töretlenül képviselték azt az alapvető feltevést, amely szerint „[A] személyes (perszonális) pszichológiai identitás (azonosságélmény) csak a szociális identitásokon

[...] alapulhat, akár szilárd és tartós az, akár változik.” (Pataki, 1982, 29–30). Pataki ezt a – klasszikus és kortárs szociálpszichológiai kutatásokra támaszkodó – alapfeltevést a marxi társadalomelmélettel próbálta összhangba hozni, hivatkozva a 20. század marxizmusának olyan, nagyhatású gondolkodóira, mint a filozófus Lukács György és Jürgen Habermas, nem utolsósorban pedig a pszichológus L. Sz. Vigotszkij. Pataki egyes elméleti fejtegetései mai szemmel olvasva talán túlságosan elvontnak és skolasztikusnak, akár ideológiai „szőrszálhasogatásnak” tűnhetnek. Marxizmusa azonban (amelyet élete végéig meggyőződéssel vallott) *nem kizáró*, hanem egy dogmatizmustól megtisztítani szándékozott *befogadó* marxizmus volt, kései leszármazottja a marxizmus hatvanas évekbeli – Lukács neve által fémjelzett „reneszánszának”. Pataki fő törekvése ebben az időszakban az volt, hogy a domináns ideológia előtt legitimálja a „nyugati” (azaz amerikai és nyugat-európai) szociálpszichológia, személyiségpszichológia, énszichológia stb.) legfontosabb eredményeit, és integrálja őket egy elméletileg igényes, egyszersmind a valóság talaján álló, pragmatikus, empirikus eredményekre is támaszkodó hazai társadalomtudományba, amely a szocialista rendszer megreformálásának szolgálatában állna – természetesen az adott és még éppen stabilnak látszó politikai kereteken belül.¹

A rendszerváltás azonban végleg elsöpörte azokat az illúziókat, amelyek az állam-szocialista rendszer megreformálhatóságához fűződtek. A „marxista pszichológia”, amelynek annak idején többféle verziója is forgalomban volt,² és amelynek egy sajátos változatát Pataki is művelte, akkori, ideologikus formájában ugyancsak járhatatlan útnak bizonyult. Mindazonáltal az a társadalomtudományi nézőpont, amelyet Pataki képviselt, megőrizte érvényességét, annak ellenére, sőt éppen azért, mert napjaink „mainstream” irányzatai, az evolúciós és kognitív pszichológia és az általuk sugallt redukcionista emberképek nemcsak az ideológiát „száműzték” a pszichológiából, hanem magát a *társadalomban élő* konkrét individuumot és ezzel együtt a *történetiséget* is.

Pataki tanításainak újragondolása és kritikai értelmezése ebből a szempontból is tanulságos lehet. Ebben a cikkben azonban Pataki identitással kapcsolatos vizsgálódásainak csupán szűk szeletével, néhány olyan vonatkozásával foglalkozom, melyek ma is időszerűek lehetnek: a *közösség szerepe*, az *élettörténet* jelentősége, és az *identitáspolitikai* aspektusok.

1. Pataki életművében a *személyes élettörténet* és a *tudományos érdeklődés* szorosan összefonódott. Egész életpályájában meghatározó szerepe volt ifjúkori „NÉKOSZ-élményeinek”, vagy azoknak a tapasztalatoknak, amelyeket a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének egyik vezetőjeként szerzett 1945 és 1949 között. A NÉKOSZ mint radikális ifjúsági mozgalom, amely a „Holnapra megforgatjuk az egész világot” jelszavával lépett fel, olyan egyedülálló közösségi élményt, Mérei Ferenc kifejezésével „együttes élményt” jelentett résztvevői számára, amely a mozgalom politikai diszkreditálása, majd teljes felszámolása után is fennmaradt, identitásuk fontos elemeként vagy olyan identitás-töredékeként, amely az *utalás* erejénél fogva bármikor aktualizálódhatott. Pataki – számos más kortársához, kollégiumi társához hasonlóan – a politikai pályát

¹ Pataki akkori tudománypolitikai koncepciójáról lásd Erős, 1993a, 2016.

² A marxista pszichológia egyik markáns, de Patakiétól lényegesen eltérő programját hirdette Garai László (Garai, 1967).

1949 után hosszabb kitérőkkel, kényszerűségből cserélte fel a tudományos pályával, amely azonban lehetőséget teremtett számára ahhoz, hogy a NÉKOSZ-ban szerzett tapasztalatokat szélesebb történeti és elméleti (szociológiai, pedagógiai és pszichológiai) perspektívába helyezhesse. Szociálpszichológiai tájékozódásának alaprétegét egész munkásságán át mindvégig a NÉKOSZ-élmény és annak kreatív feldolgozása képezte. Nemcsak pszichológusként és pedagógusként foglalkozott a népi kollégiumok mozgalmának működésével és hatásával, hanem *kor- és esztétörténész*ként is ő lett a mozgalom és az egész korszak egyik legavatottabb krónikása, nagy monográfiában tárva fel a „NÉKOSZ-legendát” (Pataki, 2005).

Saját munkásságát is jól jellemzi az, amit az 1989-es Mérei- emlékülés elnöki megnyitóján mondott egykori NÉKOSZ-beli mesteréről: „Szociálpszichológiai gondolkodásának tengelyében egy nagyon is körvonalazható témakör áll: az emberi együtteség dzsungele vagy paradicsoma, mennyországa vagy pokla, mert hiszen mindkettőt átfogja az a bizonyos »csoporttöbbség«, az »együttes élmény«.” (Pataki, 1989, 20.) A közösségek, az ifjúsági szubkultúrák és kortárs csoportok társas világa, az identitás alakulására gyakorolt hatása volt egyik fő témája már Makarencsáról, a híres szovjet reformpedagógusról szóló könyvének (Pataki, 1966), és ezzel a témával foglalkozott több más, a hetvenes években készült írásaiban is.³ 1982-es könyve, amely, mint később megjegyezte róla, „együttes tanulás” eredménye volt, leltárszerű áttekintést nyújtott az én-rendszerek és az identitás kutatásának akkori nemzetközi irányairól, összefoglalta a szakirodalmat, és egyszersmind egy jól használható rendszerezési szempontot vetett fel. Ez elsősorban az *én-hangsúlyú*, biográfiai és a *situatív* identitáselméletek megkülönböztetésén alapult.

2. Ebből a különbségtételtől bontakozik ki a későbbiekben egyfelől az identitás élettörténeti megközelítése, amely az *elbeszélő ént* állítja középpontba, másfelől az *identitáspolitikai* nézőpont, amely az identitás *helyzeti meghatározóit* és befolyásoló tényezőit vizsgálja. A biográfiai megközelítés akkor válik különösen izgalmassá, amikor az élettörténet összekapcsolódik a történelemmel, a *történelmi pillanattal*, amely felkínálja „az egyén számára hozzáférhető, érvényes identitásmintázatokat, önmeghatározási és önminősítő kategóriákat” (Pataki 2011b, 39). Az egyéni, mindennapi élettörténetek és a nagy történelmi folyamatok összefüggéseire Erik H. Erikson mutatott rá klasszikus pszichohistóriai műveiben, így elsősorban Luther-könyvében (Erikson, 1991), Pataki pedig ennek nyomdokain haladva aktualizálta az eriksoni megközelítést saját nemzedéke, a NÉKOSZ-generáció kulcsélményeinek, válságainak (1945, 1949, 1956...) és azok identitásalakító hatásának elemzésére. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójától kezdve Pataki munkásságában egyre inkább középpontba került az identitás élettörténeti kontextusának hangsúlyozása. Mindvégig nyitott volt az új megközelítésekre is, de – fenntartva a szubjektum autonómiájának karteziánus gondolatát, az én-rendszer kategoriális szerkezetének feltevését – kritikus távolságot tartott a posztmodern, konstrukcionista, narratív elméletektől. Álláspontja szerint a posztmodern felfogások alapjaiban kérdőjelezi meg az én ontológiai státuszát, „dekonstruálják” az ént és az

³ Ezek a tanulmányokat lásd gyűjteményes kötetében: Pataki, 2001a. „Identitásképzés a 70-es években”, 11–34; A kollégiumi önkormányzat a mérlegen”, 35–56; „Tűnődés a NÉKOSZ öröksége felett”, 72–80; A kortárs csoportok: az átmeneti identitás”, 85–107.

identitást, „az életrajz (vagy önéletrajz) megszerkesztett anyagára”, a nyelvi diskurzusra redukálva azt. Elismerte, hogy a szociális konstrukcionizmus képviselői joggal bírálják az én eltárgyasítását, „dologként” való felfogását, a pozitívisztikus szociálpszichológia egyoldalúságát, de elutasította a „narrativizmust”, az „elbeszélő elv” túlhangsúlyozását, az ebből fakadó relativizmust és nem utolsósorban annak az „archaikus-mitikus gondolkodással” szembeni védtelenségét (Pataki, 2001b, 240–244).

3. Az identitás egyfelől én-hangsúlyú, biográfiai, másfelől „helyzeti” megközelítése szorosan összekapcsolódik, mivel az emberek folyton változó történelmi, társas és társadalmi helyzetekben „írják” élettörténetüket, a változásokhoz alkalmazkodva, vagy éppen azoknak ellenállva. Ez az identitáspolitikai dimenzió, bár nem így nevezte, Pataki 1982-es munkájában is megjelenik már, a nyugati tömegtársadalmak, ma úgy mondánánk, a globális kapitalizmus olyan tendenciái kapcsán, amelyek a társadalmakat összetartó „nagy elbeszélések” felbomlása, a nyilvános szféra alkalmatlansága identitások „generálására”, ennél fogva az identitások privatizálódása, kölcsönös elszigetelődése jellemez. Pataki azonban nem hagyott kétséget afelől, hogy az identitáspolitikai diagnózist, legalább részben, a kelet-európai szocialista országokra is érvényesnek tartotta, hiszen, mint írja „az egyén társadalmi identitása, és annak alakulása napjainkban – részben eltérő, részben azonos okok és feltételek miatt – világszerte problematikusává vált” (Pataki, 1982, 45). Diagnózisa szerint Kelet-Európában a felgyorsult, de szervetlen fejlődés, a viharos társadalmi és politikai átalakulás „*milliókat emelt ki régi identitásuk keretéből* [...] Anélkül azonban, hogy minden ponton újat tudott volna kínálni, illetve hogy a felkínált új identitáskereteket [...] kellően meg tudta volna gyökereztetni a hétköznapi tudatban, tapasztalásban és hagyományokban.” (Uo.) Pataki itt, Németh László szavaival élve – ezeket az új identitáskereteket „műlépnek” nevezi, ahová nem nagyon akarózik „mézet hordani.” (Uo.) Pataki egyik fő kérdése már ekkor is a *nemzeti identitás* mibenlétére vonatkozik, szükségesnek tartva annak megújítását. Életében megjelent utolsó könyvében, a *Nemzet és baloldalban* (Pataki, 2015), ugyancsak ezt az „újfajta nemzeti identitást” kérte számon, szembeszállva a nacionalista jobboldalnak a nemzet fogalmát kisajátító törekvéseivel.

1982-es könyvében Pataki megjegyzi: „Korunk [...] legalább annyira az *identitáskeresők*, mint az *identitásvesztők* kora” (Pataki, 1982, 45). Ez még inkább igaz az 1989-es utáni magyar társadalomra, amelyben talán a „vesztők” kerültek túlsúlyba. A rendszerváltás meghozta az identitásváltás szabadságát, a korábban elnyomott, elfojtott, peremre szorult identitásformák és -törzsek szabadon vállalhatók lettek, egyéni és csoportszinten egyaránt.⁴ Ugyanakkor a régebbi identitásformák alól kihullott a talaj, a demokrácia pedig nem tudott új, demokratikus identitásokat létrehozni; éppen ellenkezőleg, „identitás-protézisek” (Lust, 2009) tömegével árasztotta el az „identitáspolitikai mezőt”. Megjelent az „új tekintélyelvűség” (Csepeli, Murányi és Prazsák, 2011), amely Pataki ideálképe, az újfajta, baloldal által is vállalható nemzeti identitás helyett korábbi korszakok agresszív és kirekesztő nacionalizmusát élesztette fel. Mint írja: „A magyar társadalmi közérzet évtizedek óta két súlyos zavarban szenved: a nemzeti emlékezet összekuszálódásától – és ettől nem függetlenül – az egyéni identitásképzés támpontjainak széthullásától. Ez a két fejlemény meghitt módon összekapcsolódik;

⁴ Lásd erről részletesebben: Erős, 1993b; Pataki, 2001c.

egyazon érme két oldalát alkotja. A rendszerváltó fordulat, bármiképpen értelmezzük is természetét és jelentőségét, hirtelen láthatóvá tette, majd fokozatosan kiélezte ezeket a korábban lappangó vagy a nyilvánosságból erőszakkal kiszorított folyamatokat.” (Pataki, 2001c, 221–222.) A rendszerváltás utáni társadalom-lélektani esszéiben Pataki kíméletlen őszinteséggel tárta fel a szocialista kísérlet kudarcának okait, és egyszersmind kegyetlenül pontos diagnózist adott az 1989-es fordulat utáni magyar társadalom politikai-pszichológiai állapotának, a bibói értelemben vett közösségi hisztériáknak, a hazugságok, a felejtések, a gyűlöletkeltés, a demonizálás és a bűnbakkeresés eluralkodásának, a keresztény-nemzeti kurzus orwelli emlékezetpolitikájának és hatalmi megszállottságának.⁵ Az identitáspolitikai mező, mint kifejti, olyan „versengéssé” vált, amelyben a harc az „emlékezet feletti uralomért” folyik (uo. 222).

Pataki egy videobeszélgetésben⁶ Mérei Ferencre hivatkozott, aki egy 1956-os Petőfi-köri vitán egy eljövendő „szocialista felvilágosodásról” beszélt. A szocializmus már a múlthoz tartozik, de a felvilágosodásnak feltehetően vannak még tartalékai; ezért is érdemes újraolvasni Patakit.

IRODALOM

- Csepeli Gy., Murányi I., & Prazsák G. (2011). *Új tekintélyelvűség Magyarországon: Társadalmi csoportok hierarchiájának látásvizsgálata*. Budapest: Apeiron Kiadó.
- Erős F. (1993a). A szociálpszichológia válsága: krízis kritika nélkül. In Erős F., *A válság szociálpszichológiája* (pp. 54–71). Budapest: T-Twins.
- Erős F. (1993b). Rendszerváltás – identitásváltás. In Erős F., *A válság szociálpszichológiája* (pp. 196–205). Budapest: T-Twins.
- Erős F. (2016). Az egyszer született ember. *Mozgó Világ*, 42(2), 94–100.
- Garai L. (1967). *Személyiségdinamika és társadalmi lét*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lust I. (2009). *Vágy és hatalom*. Budapest: Lélekben Otthon Kiadó.
- Pataki F. (1966). *Makarenko élete és pedagógiája*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Pataki F. (1982). *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Pataki F. (1989). Elnöki megnyitó. In Bagdy E., Forgács P., & Pál M. (szerk.), *Mérei Ferenc Emlékkönyv születésének 80. évfordulója alkalmából* (pp. 18–21). Budapest: MTA – Soros Alapítvány.
- Pataki F. (2001a). *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris.
- Pataki F. (2001b). Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában. In Pataki F., *Élettörténet és identitás* (pp. 225–308). Budapest: Osiris.
- Pataki F. (2001c). Identitásdilemmák a rendszerváltásban. In Pataki F., *Élettörténet és identitás* (161–180). Budapest: Osiris.
- Pataki F. (2005). *A Nékosz-legenda*. Budapest: Osiris.
- Pataki F. (2011a). *A varázsát veszített jövő*. Budapest: Noran Libro.
- Pataki F. (2011b). Történelem és élettörténet. In Pataki F., *A varázsát veszített jövő* (pp. 32–43). Budapest: Noran Libro.
- Pataki F. (2013). *Hosszú menetelés. A Fidesz-jelenség*. Budapest: Noran Libro.
- Pataki F. (2015). *Nemzet és baloldal*. Budapest: Noran Libro.

⁵ Lásd a „Fidesz-jelenségről” szóló könyvét is (Pataki, 2013).

⁶ A Somlai Péterrel folytatott beszélgetést lásd: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/9225>

IDENTITY AND IDENTITY POLITICS IN FERENC PATAKI'S LIFE WORK

ERŐS, FERENC

The concept of identity has played central role in the life work of the Hungarian social psychologist Ferenc Pataki (1928–2015). The essay explores the life historical, scientific, philosophical, and ideological roots of Pataki's theories of identity, and outlines the course of its development from his early writings up to his recently published works. The author focuses on three main aspects of Pataki's concept of identity. 1. The community aspect – the role of communities, groups, and movements in the identity formation of their members; 2. The life historical aspect – the significance of the narrative construction of identity; 3. The „identity politics” aspect – i.e. the rivalry over dominating the society's collective memory.

Key words: *Ferenc Pataki, identity, community, life history, identity politics, collective memory*